

**ÖZBEKİSTAN'DA OĞUZCA
BİR DİYALEKT
Güney Harezm-Oğuzcası**

Süer EKER

Özet

Harezm ve Sir-Derya, Türk kültür ve dil tarihinin en önemli coğrafyalarından biridir. Oğuz, Kıpçak ve Çağatay yazı dillerinin bir arada geliştiği Harezm, Karahanlılardan bu yana üç büyük Türk lehçesinin etkileşimde bulunduğu bir dil bilimsel bölgedir. Harezm, aynı zamanda İran dilleri ile Türk dilleri arasında temas bölgesidir. Özbekistan'ın güneybatısından Balkanlar'a değin uzanan Oğuzca 'dialect continuum'un başlangıç noktası yine Harezm'dir. Bu çalışmada, Özbekistan'ın çoğunlukla Harezm ilinin güney bölgelerinde konuşulan Kıpçak, Çağatay tipi varyantlardan ses bilgisi ve gramer düzeylerinde önemli farkları bulunan; Doğu ve Batı Oğuz Türkçesiyle benzer dil özelliklerini paylaşan Harezm Oğuzcası, tarihî ve coğrafi arka planın ardından, ses ve gramer özellikleri bakımından tanıtılacaktır.

Anahtar kelimeler: Harezm, Oğuzca, Harezm Oğuzcası, Özbekçe, Türkmençe

**An Oghuz dialect in Uzbekistan
South Kharezm-oghuz**

Abstract

Kharezm and Syr-Derya is one the most important geographic areas of the Turkic cultural and linguistic history. Kharezm, which served as a cradle of Oghuz, Kipchak, and Chagatay written languages, is a linguistic area in which three main Turkic dialects developed together since the reign of the Karahanid Dynasty. Kharezm is also a contact area between Persian and Turcic languages. In addition, it is the starting point of the "dialect continuum" of the Oghuz Turkic, spreading from southwest Uzbekistan to Balkans. Kharezm Oghuz, which is spoken mostly in the southern parts of the Kharezm Province, differs in terms of phonetics and grammar

from the Kipchak and Chagatay Turkic. Kharezm variant, which shares many similar linguistic features with Eastern and Western Oghuz Turkic, will be presented in this work firstly through a brief survey of its historical and geographical background. The main focus on the work will be on the phonetic and grammatical features of Kharezm Oghuz.

Key words: Kharezm, Oghuz, Uzbek, Turkmen

1.1 Tarihçe

Yenisey havzası ve Ötüken'deki ana yurtlarından 9.-11. yüzyıllar arasında Aral gölünün kuzeyine ve Sirderya bölgesine göç eden Oğuzlar, 11. yüzyıldan itibaren dalgalar hâlinde Harezm, Horasan, Azerbaycan ve Anadolu üzerinden Orta Avrupa'ya değin uzanmışlardır.

Oğuzların bir bölümü Batıya doğru ilerlerken, bir bölümü de Afganistan-Harezm-Horasan-İran-Azerbaycan hattında kalmıştır. Özbekistan'daki *Harezm Oğuzları*, Oğuz Türklerinin batıya ikinci büyük göç dalgasında yer almayan bakiyeleridir.

Aslında tarihî *Harezm* adı, Özbekistan'ın bir vilayeti olan bugünkü Harezm'den çok daha geniş bir coğrafyayı, tarihî ve kültürel anlamda ise Türk ve İslam dünyasının temas hattını ifade eder. İpek Yolu güzergahında yer alan Harezm (Özb. *Horezm*) ve Ürgenç (Özb. *Urganç*), İslamiyet'in Türkistan'a nüfuz ettiği, yeni Türk yazı dillerinin ve yeni bir uygarlığın doğuşuna sahne olan anahtar bir coğrafyadır (bk. Caferoğlu 1984 II).

Çağatay Temürlü devletinin yıkılmasının ardından (16. yüzyıl) Türkistan, Türkmen-Oğuz boylarıyla Özbekler, Farslar ve son olarak Rusların hakimiyet kurma çabalarına sahne olmuştur. Göktepe Savaşı ile Türkmenlerin, Ruslar tarafından etkisiz hâle getirilmesinden sonra, Türkmenler bugünkü sınırlarına çekilmiş, ancak az sayıda Oğuz topluluğu Hive yakınlarında, Amu-Derya boyunca, Harezm'in aşağı havzasında kalmıştır (bk. Menges 1968: 41). Ruslar tarafından 19. yüzyılın sonunda işgal edilen Buhara (1868), Hive (1873) ve Hokand (1876) hanlıkları (Eckmann 1966: 2), 1920'de Buhara ve Harezm Sovyet Sosyalist cumhuriyetlerine dönüştürülmüştür. Özbekistan bugünkü siyasi sınırlarına, 1936'da Kazakistan'dan koparılan Karakalpakistan'ın dahil edilmesiyle kavuşmuştur.

1.2. Dil bilimsel tarih ve coğrafya

1993 sayımına göre 16,540 000 nüfusa sahip Özbekistan (Smith, Law vd. 1998: 153), kuzeyde ve kuzeybatıda Kazakistan, doğuda Kırgızistan, güneydoğuda Tacikistan, güneyde Afganistan, güneybatıda ve batıda Türkmenistan ile sınırdadır. Özbekistan'ın Kazakistan'dan sonra, en uzun

sınırı Türkmenistan ile. Amu-Derya boyunca dar bir şerit hâlinde uzanan Harezm; kuzeyde Karakalpakistan, güneydoğuda ve güneyde Buhara vilayeti, güneyde ve batıda Türkmenistan ile çevrilidir.

Harezm ilinin on bir büyük yerleşim biriminden sekizinde, Karakalpakistan'ın *Törtöl* bölgesinde, Buhara ve Semerkand'ın bazı köylerinde Oğuzca varyantlar konuşulur. Güney Kazakistan'ın Türkistan ve Çimkent bölgelerinde (Çimkent'teki Oğuzca varyantlarla ilgili olarak bk. Abdullayev 1978) ve Türkmenistan'ın *Daşoğuz* (Dış Oğuz) ya da *Eski Ürgenç* olarak bilinen bölgesinde konuşulan Oğuzca varyantlar, GHO'ya yakındır (bk. Menges 1968: 41). Özbek araştırmacılar, bu toplulukların etnik bakımdan Oğuzların etkisinde kalan Özbekler olduğu görüşündedir (bk. Abdullayev 1961, Abdurrahmanov 1994).

Taşkent'e uzak, Türkmenistan'a yakın bir coğrafyada bulunan Harezm; Karahanlı ve Harezm Türkçesi dönemlerinden bu yana Oğuz, Karluk ve Kıpçak diyalektlerinin temas noktalarından biridir. Harezm'i çevreleyen Karakalpakistan Cumhuriyeti, *Kıpçak*; Buhara vilayeti, *Karluk*; Türkmenistan ise *Oğuz* bölgesidir. Bu nedenle, Harezm Türk dilleri arasında bir *dil bilimsel* bölgedir (*linguistic area*). Harezm, aynı zamanda, Balkanlara değin uzanan Oğuz Türkçesi *dialect continuum*'unun da başlangıç noktasıdır (*dilbilimsel bölge* ve *dialect continuum* kavramlarıyla ilgili olarak bk. Thomason 2001, Chambers and Trudgill 2004).

Soğdiana ve Harezm'deki İran dilli toplulukların, Türkler tarafından etnik ve dil açısından özümseme süreci, Eski Soğdların devamı olan

Tacikler dışında, 13. yüzyılda tamamlanmıştır (bk. Menges 1968: 25).¹ Yüzyıllar boyunca süren ilişkiler sonucunda Tacikçe bir ölçüde Türkçeleşirken, bazı Çağatayca varyantlar da bir ölçüde İrancalaşmıştır (bk. Johanson 2005).²

Harezmi coğrafyası, daha sonra ortaya çıkacak Karahanlı, Harezmi, Oğuz, Kıpçak ve son olarak Çağatay yazı dillerine beşiklik eden bir coğrafyadır. Tarihî Harezmi Türkçesi (14. yy.). Karahanlıcadan (11.-13. yy.) Çağataycaya geçiş dili olarak, dil tarihi bakımından büyük önem taşır. 15.-20. yüzyıllar arasında Türkistan coğrafyasında Karluk grubuna mensup olmayan topluluklar tarafından da edebiyat ve diplomasi dili olarak kullanılan Çağatayca, Sovyet döneminde, 1921 yılında yerini 'kasaba' diyalektleri üzerine kurulu yeni Özbek edebî diline bırakmıştır (bk. Eckmann 1966, 1979).

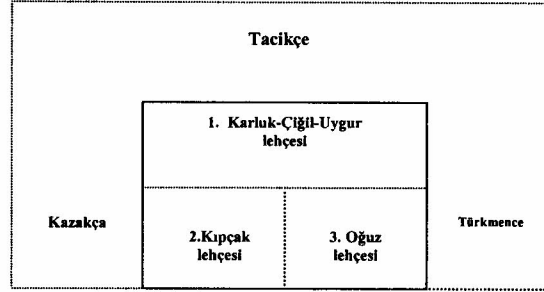
Hive Hanlığının yıkılmasının ardından, bölgede 1920 yılında kurulan Harezmi Cumhuriyeti'nin yazı dili Harezmi Türkçesi, 1925'te Özbekistan'ın ilanıyla, yazı dili olarak gelişme imkânını yitirmiştir. Harezmi yazı dilinin, sözlü dil hâline getirilmesi, Sovyet dil planlamalarının bir sonucudur.

Sovyet yönetimi 1926'da Taşkent'i başkent yapmış, bu idarî-siyasî kararın sonuçları, dilde de kendisini göstermiştir. Arapça, Farsça bilen aydınların dışında, halkın büyük bir çoğunluğunun Çağatayca okuyup yazamadığı iddiasıyla, yeni bir yazı dili oluşturma girişimleri başlamıştır. Ancak asıl amaç, dili Arapça, Farsça öğelerden arındırarak Kiril alfabesi yoluyla Rusçanın önünü açmak olmuştur. 1930'lu yıllarda kısa süre kullanılan *e/ä* (kapalı *e* ve açık *e*) *o/ö* ve *u/ü* harflerinin de aralarında yer aldığı 9 ünlülü Latin alfabesi yerine, 5 ünlüsü bulunan Kiril alfabesi kabul edilmiştir. Sovyet dil politikalarının bir ürünü olan bugünkü Özbek yazı dilinin ses bakımından *İranize* Taşkent ağızına, şekil bakımından ise Fergana ağızına dayalı olduğu ifade edilmektedir. Özbek yazı dilinde, Oğuzca unsurlar azdır. Mevcut unsurlar henüz kapsamlı biçimde ele alınmamıştır.

Özbekçenin kıyı dilleriyle (*periferik diller*) ilişkileri ve kendi içindeki dallanmalarıyla ilgili olarak şu tablo verilebilir (Reşetov 1957):

¹ Buhara, Semarkand, Taşkent, Zerafşan vadisi ve Sir-Derya Tacik kökenli toplulukların da yerleşim merkezidir. 1940'lı yıllarda Buhara'nın % 60'ının, Semarkand ve Taşkent'in % 30'unun dili Tacikçe idi (1968: 55). Arapçanın, konuşma dili olarak da bölgeye değin uzandığı bilinmektedir. Tarihî Harezmi, Türkçe, Farsça ve Arapça arasında bir dil bilimsel bölge olarak kabul edilebilir.

² Johanson Özbekçe ve Tacikçe arasındaki ilişkileri *sympiosis* terimiyle ifade eder.

Tabloda, Tacikçe, Kazakça ve Türkmençe kıyı dillerini göstermektedir. Kesintisiz çizgilerden oluşan tablonun üst ve alt bölümlerinde modern Özbek yazı dilini oluşturan varyantlar gösterilmiştir. Özbekistan'ın ağız haritası, Türkistan'daki Türk diyalektlerinin âdeta bir kopyasıdır. Kuzeybatıda Kazakçaya ve Kırgızcaya yakın Kıpçak-Özbek diyalektleri, batıda ve güneybatıda Türkmençeye ve diğer Oğuz dillerine yakın varyantlar yer alır.

Özbekistan'ın Harezm ilinin özellikle güney bölgelerinde konuşulan Harezm Oğuzcası, Özbek dil bilim literatüründe *Oğuz-Özbek lehçesi* veya *Özbek dilinin Oğuz lehçesi* veya *Türkmençeleşmiş Özbek lehçeleri* olarak ifade edilir (bk. Abdullayev 1961, 1978; Reşetov 1957, 1960). Güney Harezm Oğuzcasının konuşur sayısı 1959 verilerine göre ancak 300 000 civarındadır. Günümüzde bu sayı, en az iki katına çıkmış olmalıdır. Harezm ilinin toplam nüfusu yaklaşık 1,200 000, Amu-Derya nehrinin 16 km batısında bulunan başkent Ürgenç'in nüfusu ise 175 000'dir.

I.3 Harezm Bölgesi ve Harezm Oğuzcasının sosyolinguistik durumu

Özbekistan, yakın geçmişte Sovyet dil politikalarının bir laboratuvarı olmuştur. Büyük prestiji olan Çağatay mirası bir bakıma reddedilirken, en az bin yıllık geleneği ve Türk dünyası ile ortak unsurları simgeleyen Harezm bölgesi, Sovyetler Birliği döneminde dil bilimsel hatta siyasal bakımdan geri plana atılmıştır. Türk lehçeleri ile ortak ses sistemini paylaştan Harezm diyalektleri yerine, en ayırıcı ses özelliklerine sahip Taşkent ağız ölçünlü dil yapılmıştır.³ Böylelikle Türk ve İslam dünyasında büyük öneme sahip kültür coğrafyası yerine, Özbekistan'ın en uç coğrafyasında, alternatif bir dil ve kültür iklimi yaratılmıştır.

Sovyet döneminin ardından bağımsızlığını kazanan Özbekistan'da, dil ile ilgili düzenlemelerin, Özbekçenin egemenliğini güçlendirmeye, Ruslar,

³ Alfabedeki beş harfe karşılık altı ses birim vardır. Bu ses birimlerinin alt ses birimleri arasında *ö* ve *ü* de yer alır (bk. Sjöberg 1963).

Tacikler vd. azınlıkların haklarını korumaya yönelik olduğu görülmektedir. Anayasal teminatlara karşın, yurttaşların kolektif haklarını kullanmada güçlüklerle karşılaştıkları bilinmektedir (Özbekistan'daki dil politikaları ve etnik ilişkiler için bk. Smith, Law vd. 1998).

1993 tarihli sayımda, Özbekistan'ın etnik kompozisyonunu oluşturan gruplar arasında Kazak, Kırgız ve Tatarlar dışında Türk topluluğunun adı yoktur. Bu, Harezmi Oğuzlarının, Özbek etnik topluluğunun bir parçası olarak algılandığı anlamındadır. Harezmi bölgesinin, nüfus ve toprak bakımından küçük bir vilayet olmasına karşılık, Özbekistan içinde dil, kültür ve diğer beşerî özellikler bakımından özel bir öneme sahip bulunduğu bilinmektedir. Popüler yayınlarda Harezmi bölgesinin dili, *Harezmce* olarak adlandırılmaktadır. Harezmi bölgesinin ve bölgenin bir parçası olan Oğuzca konuşan unsurların, tarihsel mirasın gerektirdiği kültürel hakları talep ettiği, ancak mevcut durumda bu taleplerin bir tehdit algılaması olarak değerlendirildiğine ilişkin belirtiler vardır.

II. Güney Harezmi Oğuzcası'nın Türk dilleri arasındaki yeri

Harezmi bölgesinde diğer varyantlardan farklı bir varyant konuşulduğundan ilk söz eden Vámbéry'dir. Güney Harezmi Oğuzcası (GHO) üzerinde çalışan bilim adamları arasında N. Samoyloviç, Ye. D. Polivanov, K. K. Yudahin, A. K. Borovkov, V.V. Rešetov, Karl Menges, A. Abdullayev, A. M. Şçerbak'ın adları sıralanabilir (bk. Abdullayev 1961, Dobos 1974).

Güney Harezmi Oğuzcasının tarihi ve sınıflandırılması ile ilgili farklı görüşler vardır. Doerfer'e göre, Güney Harezmi Oğuzcası ile, Doğu Oğuzcanın kolu olan Horasan Türkçesi arasında yakınlık olabilir (bk. Doerfer 1969: 22).

Güney Harezmi Oğuzcası, Özbekçeden çok, diğer Oğuz dillerine hatta Türkiye Türkçesine daha yakındır. Bu nedenle, Tekin'in sınıflandırmasında Güney Harezmi Oğuzcası on ikinci (*dağlı/Oğuz*) grubunun *ķāl*- alt grubunda yer alır (1991). Harezmi Oğuzcası, Ana Türkçe uzun ünlüleri ve söz başında *ķ*-y'ı koruması bakımından diğer Oğuz dillerinden ayrılır. Bölge, coğrafi bakımdan Türkmen etkilerine son derece açıktır. Güney Harezmi Oğuzcasını, Türkmenceleşmiş Özbek diyalekti olarak kabul eden görüşlerin hareket noktası bu tarihsel etkileşimdir.

Bu lehçe ile ilgili kapsamlı araştırmalar yapan Abdullayev, Harezmi bölgesindeki *Özbek şivelerinin*, *Oğuz grubu (Güney Harezmi) şiveleri* ve *Kıpçak grubu (Kuzey Harezmi) şiveleri* olmak üzere iki grupta değerlendirilebileceği görüşündedir. Bu iki ana grup arasında *Oğuz-Kıpçak tipi* ve *Kıpçak-Oğuz tipi şiveler* vardır.

GHO, esas olarak *Ürgenç-Hive grubu şiveleri*, *Hazorasp-Yangiarık şiveleri* olmak üzere ikiye ayrılır (bk. Abdullayev 1961, 1978). Bu iki

varyant dışında kalan karışık tipte varyantlar da vardır. Kuzey (Kıpçakça) ve güney (Oğuzca) varyantların sınıflandırılmasında söz başında *y-* > *c-*, *t-* > *d-*, *k-* > *g-* gelişmeleri veya söz başındaki *y-*, *t-*, *k-*'nin korunması, söz sonundaki *-ğ/-g-*'nin farklı gelişmeleri gibi, genellikle fonetik ölçütler kullanılır.

III. Güney Harezmi Oğuzcası'nın ayırt edici ses bilgisel ve dil bilgisel özellikleri

Bu bölümde GHO'nun Özbekçe ve Kıpçakça varyantlardan farklılaşan, Oğuz varyantlarla paylaşılan, bazen de yalnızca kendisine özgü ses özellikleri Ürgenç ve/veya Hive varyantlarındaki gelişmeleriyle gösterilecektir.

GHO, yazı dili olmadığından, çatı görevi görececek bir üst dil yoktur. Bu nedenle herhangi bir kelimenin GHO'nun köylere kadar farklılaşabilen, değişebilen biçimleri bulunabilir.

III. 1. Ses bilgisel özellikler

III.1.1 Ünlüler: Güney Harezmi Oğuzcasının en önemli ses özelliği, yazı dili Özbekçeden farklı olarak, kısa ve uzun karşıtlarının oluşturduğu zengin ünlü envanteridir. Dobos, Ürgenç varyantı için fonemik değeri olan sekiz ünlü bulunduğu görüşündedir (1974: 6).

GHO'da kapalı *e* (*e*) ve açık *e* (*ä*) ayrımı vardır.

ä: *bälli* 'belli', *älli* '50'

e: *beyik* 'yüksek', *eyi* 'iyi', **ë:l* > *el* 'el; halk' (krş. Özb. *el* ay.).

İlk hecedeki *e*, Kıpçakça varyantlardan daha açık olmasıyla ayrılır.

i ve *ı* ünlülerinin kısa şekilleri vardır. Kiril harfli metinlerde kısa *i* ve *ı*, *ь* ve *ъ* harfleri ile gösterilmiştir:

sîñir 'sinir', *bîrâ* 'pire' (krş. Özb. *burga* ay.), *dämîr* 'demir' (Özb. *temir* ay.)

Uzun ünlüler: Güney Harezmi Oğuzcasının diğer önemli bir ayırt edici ses özelliği, Ana Türkçe ve Ana Oğuzca uzun ünlülerin korunmasıdır. Kısa ünlülerle zıtlaşan uzun ünlüler yalnızca Türkmence etkisiyle açıklanamaz; çünkü Türkmencede kısalan bazı ünlüler, GHO'da uzun ünlüyle görülür.

**ä*: **yän* > *yän* 'yan'; ancak *yan-* 'yanmak' (krş. Trkm. *yän* ay.), **yāt* > *yāt* 'yad, yabancı'; ancak *yat* -'yatmak' (krş. Trkm. *yāt* ay.), **kāl* > *kāl* 'kalmak' (krş. Trkm. *gal-* ay.),

**î*: **kîn* > *kîn*, *kıyn* 'kın' (krş. Trkm. *gîn* ay.), **kîz* > *kîz* ~ *kıyz* 'kız' (krş. Trkm. *gıyō* ay.),

**ō*: **hōt* > *ōt* 'ateş', ancak *ot* 'ot' (krş. Trkm. *ōt* ay.), **kōş* 'çift', ancak *koş-* 'koşmak, katmak, eklemek' (krş. Trkm. *goşa* ay.), **ōtuñ* > *ōdın* 'odun' (krş. Trkm. *ōdun* ay.),

**ū*: **būt* > *būt* 'but' (krş. Trkm. *būt* ay.), **büz* > *büz* 'buz'; ancak *buz*- 'bozmak' (krş. Trkm. *büz* ay.), **uç* > *uç* 'uç'; ancak *uç*- 'uçmak' (krş. Trkm. *uç* ay.),

**ē*: *kēcā* > *gēcā* 'gece', ancak *geçā* 'geçe, geç vakit' (Trkm. *gīç* ay.), **tēlü* > *dā:li* 'deli' (krş. *dēli* ay.),

**i*: **tīrig* > *dīri* 'diri, canlı' (krş. Trkm. **tīri* ay.), **tīs* > *dīs* (krş. Trkm. **dīs* ay.),

**ō*: **āç* > *āç* 'öç, intikam', ancak *öç*- 'sönmek', **ō:t* > *ō:t* 'öd', ancak *öt*- 'geçmek', **k āç* > *g āç* 'göç', ancak *göç*- 'göçmek'.

**ū*: **tūš* > *dūš* 'düş' (krş. Trkm. *dūš* ay.), **sūçig* > *sūcī* 'tatlı' (krş. Trkm. *sūyci* ay.), **kūç* > *gūç* 'güç' (krş. Trkm. *gūç* ay.),

yākīn sözünde (krş. Trkm. *yākīn* ay.) ikinci hecedeki birincil uzun ünlü korunur.

İlk hece dışında ikincil uzunluklar da vardır: *gelīn* 'gelin' (krş. Trkm. *gelin* ay.), *yūrek* 'yürek' (krş. Trkm. *yūrek* ay.),

**ēkiz* > *ekiz* 'ikiz' (krş. Trkm. *ekiz* ay.) örneğinde ise uzunluk ikinci heceye kaymıştır.

Ünlü Uyumları: GHO'da artlık önlük uyumu kuvvetli, dudak uyumu zayıftır. Sözcüklerin ses bakımından genel eğilimi, dudak uyumu dışında kalmaktır:

gōrīm 'görüm, kısmet' 'dolu', MK *ķuruğ* > *ķūrī* 'kuru' (krş. MK *kurıgu* 'kurumak üzere olan', Özb. *ķuruğ* ay.), MK *ōküz* > *ōkīz* 'öküz' (krş. Trkm. *ōküz* ay., Özb. *ho'kiz* ay.),

MK *altun* > *altın* 'altın' (krş. Özb. *oltin* ay.), MK *erūk* > *ārīk* 'erik' (krş. Özb. *o'rik* 'kayısı' ay.); ancak yuvarlak ünlüden sonra gelen dar-yuvarlak ve düz-dar ünlüler arasında kararsızlık gözlenir.

Yuvarlaklaşma: Dudak ünsüzleri komşuluğundaki düz ünlüler yuvarlaklaşabilir:

a > *o*: **avuç* > *ovuç* (~ *avīç*) 'avuç' (krş. Özb. *ho'vuç* ay.), MK *ķawuš* > *ķowuš*- (~ *ķavīš*-) 'kavuşmak' (krş. Özb. *ķo'vuš*- ay., Trkm. *govuš*- ay.), MK *tawīšgan* > *toṽšan* 'tavşan' (krş. Trkm. *towšan* ay.),

e > *ö*: MK *ew* > *öy* 'ev' (Trkm. *öy* ay., Özb. *uy* ay.), MK *sew*- > *söv*- 'sevmek' (krş. Trkm. *söy*- ay., Özb. *sev*- ay.), MK *çewür*- > *çöwür*- 'çevirmek' (krş. Trkm. *çöwür*- ay., Özb. *çovur*- karıştırmak'),

i > *u*: MK *çipķan* > *çuvan* 'çıban' (krş. Özb. *çipķon* ay.),

Düzleşme: Düz ünlüler komşuluğundaki yuvarlak ünlüler benzeşme veya y etkisiyle düzleşebilir:

ü > *i*: MK *bedūk* > *beyīk* 'büyük, yüksek' (krş. Trkm. *beyik* ay.), MK *bürge* > *bīrā* 'pire',

o > *i*: MK *boğaz* > *bīgaz* 'boğaz' (krş. Trkm. *boğaz* ay., Özb. *bo'giz* ay.), *bīgīm* 'boğum' (Krş. Özb. *bogin* ay.)

u > ı: MK *yumurtğa* > *yïmïrta* 'yumurta' (krş. Trkm. *yumurtğa* ay., Özb. *yumurtka* ay.),

o > u: *oyan-* > *uyan-* (~ *oyan-*) 'uyanmak' (krş. Trkm. *oyan-* ay., Özb. *uygon-* ay.).

Öndamaksılaşma: Art ünlüler<, /ç, ş, y/ ünsüzlerinin etkisiyle veya birincil uzun ünlünün kısalması, söz birleşmeleri vb. nedenlerle öndamaksılaşabilir:

a > e: *eld* 'ön' (krş. **āl* 'ön, ön taraf'; Özb. *old* ay.), *ana* > *änä* (kr.ş. Trkm. *ene* ay., Özb. *ona* ay.), *ayt-* > *äyit-* (*ayit-*) 'söylemek, demek'.

a > e: **taş* > *deş* 'dış' (krş. Trkm. *daş* ay., Özb. *toşqora* ~ *taşkara* ay.), MK *yana* > *yenä* 'yine' (krş. Trkm. *yene* ay., Özb. *yana* ay.), *yarқанat* > *yerқанat* (krş. Trkm. *yargānat* ay.),

u > ü: MK *suw* > *süy* 'su' (krş. Trkm., Özb. *suv* ay.)

a > e: *alıp* + *gel-* >> *äkkä-* 'alıp gelmek; getirmek' (krş. Kzk. *äkel-* ay.),

u > ö: **şu* + *ara* > *şörä* 'şura'.

III.1..2. Ünsüzler

Söz başındaki *ķ*-nin korunması: Oğuz dillerinin en önemli ses özelliklerinden biri, söz başındaki *ķ*- > *ğ*- ötümlüleşmesidir; ancak, Azerice, Türkmençe ve Anadolu ağızlarının aksine, Harezm Oğuzcasında söz başındaki *ķ*-, Türkiye Türkçesi, Gagavuz yazı dilinde olduğu gibi, korunur.⁴ *ķ*-nin korunması, GHO'yu Türkmençe ve Azericeden ayırır, standart Türkiye Türkçesine yaklaştırır:

ķıyz 'kız' (krş. Az. *gız*, Trkm. *gıyδ* ay.), *ķōş* 'çift' (Az., Trkm. *goşa* ay.), *ķara* 'kara' (Az., Trkm. *gara* ay.), *ķucaķ* 'kucak' (Az. *gucağ* ay., Trkm. *gucaķ*) vb; ancak *goç* yiğit, genç' (krş. Türkiye Türkçesi *koç* yiğit).

-ķ/-k-'nin korunması: Ürgenç diyalektinde çok heceli sözlerin sonundaki -*ķ* ve -*k*-nin, ünlüler arası durumda ötümlüleşmemesi, GHO'nun önemli bir ayırt edici ses özelliğidir (Dobos 1974: 80):

ayaķı 'ayağı', *ķulaķım* 'kulağım'; *eşikinde*, *göynekim* 'gömleğim'.

k- > *g-*: Söz başındaki *k*-nin yaygın biçimde ötümlüleşmesi, bir Oğuzca ses özelliğidir:

MK *kel-* > *gäl-* 'gelmek' (krş. Özb. *kel-* ay.), MK *keçi* (~*eçkü*) > *geççi* 'keçi' (krş. Trkm. *geçi* ay., Özb. *eçki* ay.), MK *kez-* > *gäz-* 'gezmek' (krş. Özb. *kez-* ay.).

Ayırt edici diğer ünsüz gelişmeleri de şu şekildedir:

⁴ Söz başındaki *t-*, *ķ-/k-* ünsüzlerinin hangi durumlarda ötümlüleştiği ya da ötümlüleşmediği, Türkolojinin henüz çözümlenemeyen sorunlarından biridir (Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Posch 1958).

b- > v-: Söz başındaki *b-*'nin birkaç kelimedede sızıcılaşarak *v-*'ye gelişmesi, Azerice ve Türkiye Türkçesi için karakteristiktir. Ürgenç ağzında da kullanım sıklığı yüksek birkaç kelimedede, söz başındaki *b-* sızıcılaşır:

bar- > var- 'varmak, gitmek' (krş. Trkm, Özb. *bar-* ay.), *ber- > vār-* 'vermek' (krş. Trkm, Özb. *ber-* ay.), *bol- > vol-* (~ *ol*) 'olmak' (krş. Trkm, Özb. *bol-* ay.), *bile-n > vilen* 'ile' (krş. Trkm. *bilen*, Özb. *blan*, *bilan* ay.) (Dobos 1974: 80).

t- > d-: Söz başındaki yaygın *t- > d-* ötümlüleşmesi, yine tipik bir Oğuzca ses gelişimidir:

**tōtaḡ > dodaḡ* 'dudak' (krş. Özb. *dodoḡ* ay.), MK *toñ-* > *doñ-* 'donmak', MK *toḡuz > doḡḡız* '9' (krş. Özb. *to'ḡḡız* ay.); **tīrig > dīrī* 'diri, canlı' (krş. Özb. *tirik* ay.).

-p- ünsüzünün korunması: Kıpçak dillerinin aksine GHO'da *-p-* kısa ünlüler arasında ötümlüleşmez:

yīpāk 'ipek' (krş. Trk. *yüpek*, Özb. *ipak*, ancak Kzk. *jibek* ay.), MK *töpö > dāpā* 'tepe' (krş. Trkm. *depe* ay., Özb. *tepa* ay., ancak Kzk. *töbe* ay.); *sapan* 'sapan' (krş. Trkm. *sapan*, Özb. *sopḡon* ay.).

Birincil uzun ünlüden sonra gelen ötümsüz ünsüzlerin uzun ünlünün kısalmasını telafi etmek üzere ötümlüleşmesi, yine Oğuz dillerine özgü bir ses gelişimidir:

-ç- > -c-: *kē:čā > gēcā* 'gece' (krş. Trkm. *gīce* ay.), **ḡūcaḡ > ḡūcaḡ* 'kucak' (Trkm. *ḡucaḡ* ay.), MK *sūciḡ > sūcī* 'tatlı' (krş. Trkm. *sūci* ay.), **ōcaḡ > ocaḡ* 'ocak' (krş. Trkm. *ōcaḡ* ay., Özb. *o'çoḡ* ay.),

Aynı gelişme eklerde de görülür: **oyın-cıḡ* 'oyuncak', *ḡara-cıḡ* 'göz bebeği'; (*ī*)*ncī* (~(*ī*)*ncī*),

-t- > -d-: *būtāḡ > budāḡ* 'budak, dal' (krş. Trkm. *pūdāḡ* ay., Özb. *butoḡ* ay.), **yē:ti > yeddī* '7' (krş. Trkm. *yedi* ay., Özb. *yetti* ay.), **ētūk > ādīk* 'edik, çizme' (krş. Trkm. *ēdik* ay., Özb. *etik* ay.), **āta- > ada-* 'ad vermek' (krş. Özb. *ata-* ay.).

Birincil uzun ünlüsü bulunan tek heceli sözlerin sonundaki ötümsüz ünsüzün ötümlüleşmesinde kararsızlık vardır. Bir başka deyişle, birincil uzun ünlülerin korunduğu tek heceli bazı sözlerde bazı son ses olan ötümsüzler, ötümlüleşir. Bu gelişme de GHO'ya özgüdür:

**āç > āc* 'aç, acıkmış' (krş. Trkm. *āç* ay., Az. *ac* ay.), **āt > ād* 'ad, isim' (Trkm. *āt* ay., Az. *ad* Ay.), **āç > āc* 'öç, intikam' (krş. Trkm. *āç* ay., Az. *oc* ay.),

**ūç > uç* 'uç' (krş. Trkm. *ūç* ay., Az. *uc* ay.), **k ā:k > gök* 'gök' (krş. Trkm. *g ā:k* ay., Az. *göy* ay.),

İkizleşme: GHO diyalektlerinin önemli bir ayırt edici ses özelliği de, kapalı tek heceli sözlerin, iyelik eki alması durumunda, sondaki ünsüzün ikizleşmesidir:

göz + i > gözzi 'gözü', *baş + ı > başşıña* 'başına' vb.

Bu ayırt edici ikizleşmenin dışında, uzun ünlülerin kısalması, benzeşme, örnekseme veya başka nedenlerle ortaya çıkan ikizleşme örnekleri vardır:

-ç- > -çç-: MK *keçi* (~eçkü) > *geççî* 'keçi' (krş. Trkm. *geçi* ay., Özb. *eçki* ay.),

-k- > -kk-: *è:ki* > *ikkî* '2' (krş. Trkm. *iki*, Özb. *ikki* ay.), *alıp* + *kel-* > *äkkä-* 'alıp gelmek'.

-k- > -kk-: MK *toğuz* > *doğkız* '9' (krş. Trkm. *dokuz* ay., Özb. *to'kkiz* ay.), *sakğız* 'sakız' (krş. Trkm. *sakğıç* ay., Özb. *sakıç* ay.), **toğiz* > *doğkız* '9' (krş. Trkm. *doğuz* ay., Özb. *to'kkiz* ay.), **sakāl* > *sakğal* 'sakal' (krş. Trkm. *sakal* ay., Özb. *soğol* ay.),

-l- > -ll-: MK *elig* > *ällî* '50' (krş. Trkm. *elli*, Özb. *ellik* ay.), *ullî* 'ulu, büyük' (krş. Trkm. *ulı* ay., Özb. *uluğ* ay.),

-n- > -nn-: MK *tırñak* > *dınnağ* 'turnak' (krş. Trkm. *dırnağ* ay., Özb. *tirnoğ* ay.),

-p- > -pp-: *alıp* + *bar-* > *appar* 'alıp gitmek, götürmek'.

-r- > -rr-: **ğārı* > *ğarri* 'yaşlı' (krş. Trkm. *ğarı* ay., Özb. *ğari* ay.), *arriğ* 'zayıf, çelimsiz' (krş. Özb. *orığ* ay.),

(-t->)-d-> -dd-: *yè:ti* > *yeddî* '7' (krş. Trkm. *yedi* ay., Özb. *yetti* ay.),

s-ç şeması korunması: MK *saç* > *saç* 'saç' (krş. Trkm. *saç* ay., Özb. *soç* ay.; ancak Kıp. *çaç* ay.), MK *sıçğan* > *sıçan* 'sıçan' (krş. Trkm. *sıçan* ay., Özb. *siçkon* ay.; ancak Kıp. *çıçkan* ay.), MK *süçig* > *süci* 'tatlı' (krş. Trkm. *süci* ay., ancak Kıp. *çüççi* ay.).

Düşme ve Türeme:

b- > Ø-: Türkmencede korunan, Azerice ve TT'de düşen *bol-* sözcüğünün başındaki *b-*, GHO'da üç farklı şekilde yer alır: *bol-* ~ *vol-* ~ *ol-* 'olmak'. *Vol-* şekli, *b-* > Ø- gelişiminin ara dönemini göstermesi bakımından önemli ve GHO için ayırt edicidir.

-ğ- > -Ø-: *ğ*, ünlülere karşı dayanıksız olması nedeniyle, tek heceli kelimeler dışında, kolayca söyleyişten düşebilir. *ğ*'nin hangi durumlarda düştüğü ya da korunduğu konusunda kesin bir kural yoktur, ancak hece başında düşebilir:

MK *sıçğan* > *sıçan* 'sıçan' (krş. Özb. *siçkon* ay.), MK *ğutar-* > *ğutar-* 'kurtarmak' (krş. Özb. *ğutğar-* ay.), MK *suwğar-* ~ *suwrar-* > *suvar-* 'suvarmak, sulamak' (krş. Özb. *sugor-* ay.),

Çok heceli sözlerin sonunda düşer:

MK *ağıg~ ayıg* > *ayu* 'ay' (krş. Özb. *äyik* ay.), MK *azıg* > *azu* 'azı dişi' (krş. Özb. *ozik* ay.), MK *ğapug* > *ğapı* 'kapı'.

**irig* > *irî* (~ *irî*) 'iri' (krş. Özb. *yirik* ay.), MK *ölüg* > *ölî* 'ölü' (krş. Özb. *o'lik* ay.), MK *tirig* > *dirî* 'diri, canlı' (krş. Özb. *tirik*),

Söz sonundaki -ğ'nın GHO'da birkaç sözde korunması arkaizm ya da bir iç ödünçlemedir:

MK *arığ* > *arığ* ‘temiz’, MK *kıyuğ* > *kıyuğ* (~ *kıyū*) ‘kuyu’ (krş. Özb. *ķuduķ* ay.),

-g- > -Ø-: Çok heceli sözlerin sonundaki, hece ve ek başındaki -g- düşebilir:

MK *bürge* > *bİrā* ‘pire’ (krş. Özb. *burga* ay.),

-l- > -Ø-: *gālsā* > *gāsā* ‘gelse’, *vosa-* ‘olsa’ (ancak *volmasīn* ‘olmasın’),

-r- > -Ø-: MK *bar* > *bā* ~ *va* ‘var’, -lAr > -lA ‘çoğul eki’ (krş. Karaçay-Balkarca -lA ‘çoğul eki’),

h- türemesi: Üçüncü tekil kişi zamiri sözcüğü önünde *h-* türer. Bu gelişim de GHO’ya özgüdür:

**u* > *hu* ‘o’ (krş. Özb. *u* ay.),

Birkaç kelime de daha *h-* türemesi görülür:

**inci* > *hīncī* ‘inci’ (krş. Özb. *incu* ay.), **ūli-* > *hula-* ‘ulumak’ (krş. Trkm. *ūvla-* ay., Özb. *uli-* ay.),

III..2. Biçim bilgisi:

İsim Çekimi

Çoğul Eki: İsimlerde ve fiillerde çokluk eki -lA’dır (Özb. -ler) :

ķīşī-lā ‘kişiler’, *hula* ‘onlar’ (krş. Krş.Blk. -lA, *tawhila* ‘dağlılar’),

İyelik Ekleri:

GHO’da iyelik ekleri diğer Türk dilleri ile aynıdır. İyelik ekleri ile hâl ekleri arasında zamir *n*’si türer. Zamir *n*’si GHO’yu Özbekçeden ayırır.

GHO’da *datif* eki olarak ünlülerden sonra -ga/-gā,-ya/-yā; ünsüzlerden sonra -(y)a/-(y)ā kullanılması, diğer bir ayırt edici özelliktir.

Kişi Zamirleri: Kişi zamirleri *mān/sān/hu*, *bīzlā/ sīzlā/hula*’dır. Üçüncü tekil kişinin (*h*)*u*, üçüncü çoğul kişinin (*h*)*ula* olması GHO’ya özgüdür.

Ürgenç diyalektinde *akuzatif* ve *genitif* durumları karışmıştır: -nI. Bazen -I, akuzatif-genitif olarak kullanılır: *adam-ı yamanı* ‘adamin kötüsü’.

Geçmiş zaman (-DI, -GAn, Ip): -GAn ile yapılan geçmiş zaman birinci kişi çekiminde, ek, GAm biçimine gelişir.

Şimdiki Zaman (-A-, -y-, -yadır-): Bu zamanda Özbek etkisi açıktır. Ancak Özbekçe -yap yardımcı fiili ile yapılan şimdiki zamanın kullanılmaması, GHO için bir başka önemli ayırt edici özelliktir.

Gelecek Zaman (-(A)cAk, -Ar, -AsI): GHO’yu diğer varyantlardan ayıran en önemli özelliklerden biri, gelecek zamanın -cAk ile kurulmasıdır.

Soru eki: Soru eki Kıpçak grubu varyantlarda -mA ile yapılırken, Oğuzca varyantlar için -mī/-mī karakteristiktir.

-cAk sıfat-fiil eki, İnçA zarf-fiil eki Oğuzca varyantlara özgüdür.

III.3. Söz Varlığı

Türk dillerinde isim, sıfat, zarf arasında biçimce bir ayrım yoktur. Herhangi bir sözün bu kategorilerden hangisine ait olduğunu söz dizimi belirler. Ürgenç diyalektinde, aynı kelimenin farklı ses gelişimleri ile isim ya da sıfat kategorisi arasında ilişki vardır. Uzun ünlülü biçimler isim, kısa ünlülü biçimler ise sıfat görevinde kullanılabilir:

ala (sıfat), *āla* (isim), *aķ* (sıfat), *āk* (isim), *gök* (sıfat), *gōk* (isim), *ķara* (sıfat), *ķāra* (isim), *sarı* (sıfat), *sāri* (isim),

Aynı kelimenin değişken biçimlerinin kelime kategorilerini belirlemesi, Türk dilleri için farklı ve ilgi çekici bir gelişmedir.

GHO diyalekti, söz varlığının niteliği bakımından da Özbekistan'daki diğer diyalektlerden ayrılır.

Örneğin, Genel Türkçe *ķol* ve *el* kelimeleri, Oğuz dilleri ile diğer varyantları ayırır. *ķol*, Oğuz dillerinde 'omuzdan parmaklara kadar uzanan vücut organının tamamı'nı, *el* ise 'kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü'nü ifade eder. Çağatay ve Kıpçak dillerinde ise *kol*, Oğuz dillerindeki her iki kavramı birlikte ifade eder. GHO, bu bakımdan da Oğuzca tipte bir varyanttır.

Oğuzcayı, Kıpçak ve Karluk gruplarından ayıran başlıca leksik örnekler şu şekildedir:

ses (Trkm. *ses*, Özb. *toʻvush* ay.), *el* 'el' (Trkm. *el* ay., Özb. *ķol* ay.), *sōvūt* 'söğüt' (Trkm. *sōvūt* ay., Özb. *tol* ay.), *kapı* 'kapı' (Trkm. *gapı* ay., Özb. *eşik* ay.), *ç ārek* 'çörek, ekmek' (krş. Özb. *kulça* ay., Trkm. *çörek* ay.), *ķarınca* 'karınca' (Trkm. *garınca* ay., Özb. *ķumursķa* ay.), *toʻvshan* 'tavşan' (krş. Trkm. *toʻvshan* ay., Özb. *ķoyon* ay.).

Bu tipik Oğuzca sözler, söz varlığı bakımından ayırt edicidir.

III.4. Ödünçlemeler

Arapça, Farsça ödünçlemeler söz varlığının büyük bir bölümünü oluşturur. Rusça ödünçlemeler yazı dilinin aksine azdır. Ödünç sözlerin bir bölümünde uzun ünlüler korunur:

Far. *tāze* > *tāza* 'temiz'.

Eski dönemlerde ödünçlenen ve halk diline girmiş olanlar Türkçe sözlerdeki ses gelişmelerine uyar:

Ar. *Āiše* > **Eyše* > *Eşše* 'Ayşe, özel ad' (krş. Kerkük Türkçesi *Eşe*).

Dudak ünsüzleri komşuluğundaki düz ünlüler yuvarlaklaşabilir:

Far. *birinç* > *bürünç* 'pirinç', Far. *baba* > *buva* 'baba'.

Söz içindeki *h*'nin düşmesiyle telâfi uzunluğu ortaya çıkabilir:

Far. *kōhne* > *kō:ne* 'eski', Far. *zehr* > *zēr* 'zehir', Ar. *ķahr* > *ķār* 'kahır'.

Türeme: Rus. *apteka* 'eczane' > *haptik* 'eczahane'.

Aykırılma: *r > l*: *Ar. *zarâr* > *zelel* ‘zarar’, Far. *derbeder* > *delvedel* ‘derbeder’

Yer Değiştirme: *ry > yr*: Far. *deryâ* > *deyra* ‘ırmak’.

Söz başındaki *ğ* ve söz içindeki *k* ünsüzünde öndamaksılaşma görülür: *k’ambagâl* ‘fakir’ (krş. Özb. *kambağal* ay.), *bēk’ār*, *dūk’an*.

Ürgeç ağzında söz sonundaki ikincil *p* sesi iyelik eki aldığı zaman ötümlülemez: Ar. *kitāb* > *kitap* + *ı* > *kitapı* ‘kitabı’, Ar. *mekteb* > *mektep* + *i* > *mektepi*.

Arapça kökenli sözlerdeki ayın sesi *v* ile temsil edilir:

du’a > *dava* ‘dua’. (krş. Ar. *şu’le* > Kzk. *sewle* ‘şule, ışın’),

-b- > *-v-*: Ünlüler arasındaki *-b-* - sızıcılılaşabilir:

Far. *yābān* > *yavan* ‘yaban, köy’.

Söz başında birinci *g-* ve *ğ-* alınma sözlerde bulunur:

Far. *goşt* > *göş* ‘et’; Far. *koz* > *goz* ‘koz, ceviz’

III.5. Örnek Metin

ärtäk

masal

**bîr varäkân, bîr yogäkân, kadîm
zamallada şîrîn deyân bîr hoşroy kız**

bir varmış, bir yokmuş, kadim zamanlarda
Şirin adlı bir güzel kız

**varäkân. vunî asmandäyî ây eşîtip
şîrînnî yânîna gälîptî. osîñ: “sân männân**

varmış. Bunu asumandaki (gök) ay işitip
Şirin’in yanına gelmiş. Ona: “Sen, benden

**hoşroymîsan?” dâptî. şîrîm bîlân
urîşîptî. osîñ ikkisî ullî bîr meydâna**

güzel misin?” demiş. Şirin ile vuruşmuş.
Bu ikisi, ulu (büyük) bir meydana

**çıkıptîla, ullî bîr târâzî kırîp, osîñ
târâzînî bîr yânîna şîrînnî otîstürîptî.**

çıkışlar, ulu bir terazi kurup, bu
terazinin bir yanına Şirin’i oturtmuş.

**hula hösînlârînnî ölçîycäk volîptîla.
şunda şîrîn ağır gälîptî. âynî otîrğan**

Onlar hüsinlerini (güzellik) ölçecek
olmuşlar. Bunda Şirin ağır gelmiş. Ayın
oturduğu

**täräpī yūñl gälīptī. osīñ āy uyalīb izzā
volīp, asmana uçīb gätīptī.**

tarafı hafif gelmiş. Bundan ay utanıp, rezil olmuş,
asumana uçup gitmiş.

**osīñ asmannan çüşmäptī. şu qalışında
qalaväriptī āy.**

Bu sebeple, asumandan inmemiş. O
kalışında, kalıvermiş ay.

Sonuç

Ana Türkçe uzun ünlüleri koruyan, Türkmence ile pek çok dil bilimsel özelliği paylaşmasına karşılık, Türkmenceden bazı küçük farklılıkları bulunan GHO, söz başında *t-* > *d-* , *k-* > *g-* gelişmeleri, yaklaşma durumu ekinin *-A* olması gibi ses ve biçim özellikleriyle, tipik bir Oğuz dilidir. Toplum dilbilim bakımından ise, Türkistan'ın âdeta küçük bir modeli sayılabilecek Özbekistan, 20. yüzyıl boyunca Sovyet dil politikalarının laboratuvarı, Harezm bölgesinin temsil ettiği dil ve kültür ise bu politikaların mağduru olmuştur.

Kısaltmalar:

Ar.: Arapça, *ay.:* aynı, *Az.:* Azerice, *bk.:* bakınız, *Far.:* Farsça, *GHO:* Güney Harezm Oğuzcası, *Krç.Blk.:* Karaçay-Balkarca, *krş.:* karşılaştırınız, *Kıp.:* Genel Kıpçakça, *Kzk.:* Kazakça, *MK:* Divanü Lügâti'-Türk, *Özb.:* Özbekçe, *Rus.:* Rusça, *Trkm.:* Türkmence, *vb.:* ve başkaları, *vd.:* ve diğerleri, *yy.:* yüzyıl.

Kaynakça

- ABDULLAYEV, F.A. (1961). *Horezmskiye govori uzbekskogo yazıka I slovar', II klassifikatsiya horemskih govorov (O'zbek tilining Horazm şevalari I lugat II Horazm şevalarining tasnifi)*, O'zbekiston SSR fanlar akademiyası naşriyoti.
- ABDULLAYEV, F.A. (1978). *O'zbek tilining O'guz lahcası*, Toşkent: O'zbekiston SSR "fan" naşriyoti.
- AKOBİROV, S. F. Z. M. Ma'rufova vd. (1959). *Uzbeksko-Russkiy Slovar'*, Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo İnostrannıh i Natsional'nyh Slovarey.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi I, II*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- CHAMBERS, J. K. , P. Trudgill (2004). *Dialectology*, Cambridge: Cambridge University Press.

- DOBOS, Eva (1974). 'An Oghuz dialect of Uzbek spoken in Urgench', *Acta Orientalia Hungarica* 28.
- DOBOS, Eva (1974). 'Özbek halk şevalari luğati', *Acta Orientalia Hungarica* 28.
- ECKMANN, János (1996). *Harezmi, Kıpçak, ve Çagatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DOERFER, Gerhard (1969). 'İran'da Türk Dilleri', *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ECKMANN, János (1966). *Chagatay Manual*, Bloomington: Indiana University.
- ECKMANN, János (1979). 'Harezmi Türkçesi', *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- LARS, Johanson (2005). 'Bilateral Code Copying in Eastern Persian and South-Eastern Turkic', *Linguistic Convergence and Areal Diffusion. Case studies from Iranian, Semitic and Turkic*, London, New York.
- HAMZAYEV, M. Ya, C. Altayev vd. (1962). *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*, Aşgabat: Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyasınıñ Neşriyatı.
- KORKMAZ, Zeynep, 'Oğuz Türkçesinin Tarihî Gelişme Süreçleri ve Divanî Lûgat-it-Türk' (<http://www.tdk.org.tr/yazilar.html>)
- MENGES, Karl H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş , Zhoumagalı Abuov vd. (1996). *Dictionary of The Turkic Languages*, London and New York: Routledge
- POSCH, Udo (1958). 'Concerning the Sonorization of the Southwest Turkic Languages', *Central Asiatic Journal*, Volume IV.
- REŞETOV, V.V. (1957). *Materialı po uzbekskoy dialektologii I (o'zbek dialektologisidan materiallar I)*, Taşkent: İzdatel'stvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR.
- REŞETOV, V.V. (1960). *Materialı po uzbekskoy dialektologii II (O'zbek dialektologisidan materiallar II)*, Taşkent: İzdatel'stvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR.
- SJOBER, Andrée F. (1963). *Uzbek Structural Grammar*, Bloomington: Indiana University.
- SMITH, Graham, V. Law, A. Wilson, A. Bohr, E. Allworth (1998). *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands*, Cambridge: Cambridge University Press.
- TEKİN Talat, (1991). 'A New Classification of the Chuvash-Turkic Languages', *Erdem*, Ankara: AKM Yayınları.
- TEKİN, Talat (1975). *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- THOMASON, Sarah. G. (2001). *Language Contact-An Introduction*, Edinburgh: Edinburgh University Press.